

Araştırma Makalesi / Research Article

ALTHUSSERCİ TEORİDE ‘İDEOLOJİ’ KAVRAMININ ANALİZİ: KLASİK MARKSİST ANLAYIŞTAN FARKLARI VE KAPİTALİST DEVLET KURAMINDAKİ ROLÜ

Osman AÇAR¹

Öz

Tarih boyunca devletler iktidarlarının devamlılığını sağlamak ve meşrulaştırmak için birçok argümana başvurmuşlardır. İdeoloji de bu argümanların başında gelmektedir. Tarihsel süreçte farklı bağlamlarda çeşitli anlamlarda kullanılan ideoloji, Althusser ile farklı bir boyut kazanmıştır. İdeoloji Althusser’le birlikte, her şeyi kapsayan, tarih ve zaman dışı, maddi bir yapısı olan bir kavrama dönüşmüştür. Bu bağlamda çalışmanın kapsamını Althusser’in ideoloji teorisi oluşturmaktadır. Bu çalışmayla amaçlanan, Althusserci ideolojiyi ve bu ideolojinin devlet kuramındaki yerini klasik Marksist anlayışla olan farklılıkları da içine alacak şekilde ortaya koymaktır. Çalışmada ulaşılan sonuçta Althusser devletin ideolojik aygıtları ile monist yapıdaki Marksist devlet kuramını düalist yapıya kavuşturduğu görülmektedir. Althusser, klasik Marksist anlayıştan farklı olarak, ideolojiyi salt ekonomik pratiğin uzantısı olarak ele almamıştır. O, ideolojinin felsefi, siyasi ve sosyolojik boyutlarını da göz önünde bulundurarak ideolojiyi ebedi olan maddi bir pratik şeklinde değerlendirmiştir. Ayrıca devlet iktidarı ile devlet aygıtı arasındaki farkı ortaya koymuş, ideolojinin kapitalist sistemdeki rolünü göstermiştir.

Anahtar Kelimeler: Althusser, ideoloji, devletin ideolojik aygıtları, marksizm.

ANALYSIS OF THE CONCEPT OF ‘IDEOLOGY’ IN ALTHUSSERIAN THEORY: DIFFERENCES FROM THE CLASSICAL MARXIST UNDERSTANDING AND ITS ROLE IN THE THEORY OF THE CAPITALIST STATE

Abstract

Throughout history, states have resorted to many arguments to ensure the continuity of their power and to legitimize it. Ideology is one of these arguments. Ideology, which has been used in various meanings in different contexts in the historical process, gained a different dimension with Althusser. With Althusser, ideology has turned into a concept that covers everything and has a material structure beyond history and time. In this context, the scope of the study consists of Althusser's theory of ideology. The aim of this study is to reveal Althusser's ideology and its place in the theory of the state, including the differences with the classical Marxist view. As a result, it can be seen that Althusser has transformed the Marxist theory of the state from a monist structure to a dualist structure with the ideological apparatus of the state. Althusser, unlike the classical Marxist understanding, did not consider ideology as an extension of purely economic practice. He considering the philosophical, political and sociological dimensions of ideology, evaluated ideology as an eternal and material practice. He also revealed the difference between state power and state apparatus and showed the role of ideology in the capitalist system.

Keywords: Althusser, ideology, the ideological apparatus of the state, marxism.

¹ Öğr. Gör., Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü. Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi. Orcid: 0000-0003-0995-6458, osman.acar@dpu.edu.tr

Başvuru Tarihi (Received): 28.02.2022 **Kabul Tarihi** (Accepted): 20.07.2022

Giriş

Althusser denilince akla gelen kavramlardan ilki ideolojidir. O, ideoloji kavramını klasik geleneksel bağlarından kopararak ideolojiye farklı bir anlam ve boyut kazandırmıştır. Althusser, bu özgün yorumu ile literatürde birçok araştırmaya konu olmuştur. Bu nedenle Althusser'in ideoloji teorisi üzerine yeni ve özgün bir şeyler söylemek oldukça zorlaşmıştır. Bu bağlamda çalışma ile amaçlanan Althusser'in ideoloji teorisinin klasik Marksist görüşle ayrılan yönleri, kapitalist sistemde mevcut düzenin oluşumunda ve yeniden inşasındaki rolü ile devlet kuramındaki yerini ortaya koymaktır. Bu doğrultuda çalışmada Althusser'in ideoloji teorisine geçmeden önce ideoloji kavramının ortaya çıkışı ile tarihsel süreç içerisinde geçirdiği anlamsal değişim ve dönüşüm ele alınacaktır. Ardından Althusser'in ideolojiye yaklaşımı ve Marksist kuramla ayrımı daha iyi kavranması açısından Marx'ta ideoloji kavramı incelenecektir. Son olarak Althusser'in ideoloji teorisinin oluşumu ve özellikleri ifade edilip ideolojinin işlev ve önemi belirtilerek kapitalist sistemdeki rolü gösterilmeye çalışılacaktır.

İdeolojinin tanımı, işlev ve önemine geçmeden önce devlet kavramı ve bu kavramın Marksist kuram açısından ne ifade ettiği incelenecektir. Siyaset biliminde genellikle devlet; hükümet, yargı, parlamento, polis, asker vs. kurumları içine alan, insanların toplum halinde birlikte yaşamasını örgütleyen, toplumun düzenlenmesinde ve yönlendirilmesinde önemli rol oynayan bağımsız bir siyasal hayatın garantörü, insanların dışında ve üstünde bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır (Caslin, 1993: 291; Yalvaç, 2005: 16). Devlet a priori varsayım olarak ele alınmakta ve devletten bağımsız, ondan ayrı veya onsuz bir politika, adalet, erdem ve siyasal hayatın düşünülmemeyeceği ifade edilmektedir (Yalvaç, 2005: 16). Devlet iktidarının ortaya çıktığı tarihten beri devamlılığını, meşruiyetini sağlamak ve iktidarını kuvvetlendirmek için çeşitli argümanlara başvurmuştur. Bu bakımdan en eski argümanlardan biri bilgi yani enformasyon olmuştur. Asurlulara kadar geri götürülebilen enformasyon, devletlerin merkezileşmesiyle önemli bir boyuta ulaşmıştır. Bu yolla toplumsal sorunlara pozitivist bir paradigma geliştirerek çözüm yolu aranmıştır (Burke, 2008: 129-131). Tarihsel süreç içerisinde bu kapsamda kullanılan argümanlar farklılaşmış ve çeşitlenmiştir. Günümüzde bu bağlamda kullanılan en popüler argümanlardan biri de ideolojidir. İdeoloji kavramının tasvirine geçmeden önce onu kendi amaçları doğrultusunda kullanan devletin Marksist kuramda edindiği yere ve anlama değinilecektir.

Devlete olan bakış açısını ya da devletin oynadığı rolü Marksist kuram açısından ifade edecek olursak devlet, yönetici egemen sınıfların işçi sınıfı üzerinde egemenlik kurmasını ve bu sınıfın kapitalist sisteme boyun eğdirilerek artık değer elde edilmesini sağlamaktadır. Devlet, bu sistem ve egemenliği sürdürülebilir kılan, garantörü olan baskı ve zora dayanan bir kurumdur (Althusser, 2000: 27). Bu bağlamda Althusser'in devlete olan yaklaşımını ele alacak olursak Gramsci ile benzerlik taşıdığı gözükmemektedir. Devleti hukuk üstü bir varlık olarak kabul eden Althusser, devlet ve sivil toplum arasındaki ayrımın burjuva hukukunun bir ürünü olduğunu öne sürer (Hirst, 1984: 193). Ayrıca Gramsci'den hareketle şunu da belirtmek gerekir ki tarihteki tüm baskı sınıfları arasında yalnızca burjuvazi, sivil toplumu güçlendirerek iktidarı zora ya da baskıya değil rıza ve hegemonya aracılığıyla sağlamlaştırmaya çalışan sınıf olmuştur (Swingewood, 1996: 122). Althusser, klasik Marksist devlet yaklaşımına katılmakla birlikte birincil işlevi baskı ve zor kullanma olan devlet aygıtına ek olarak ideolojik aygıtların varlığından da bahseder. Bu aygıtlar sayesinde devlet, pratikte işlevsellik ve nüfuz edici özellikler kazanmıştır. Böylelikle düalist yapılu devlet teorisi oluşturulmuştur (Ekici, 2017: 278-279). Ayrıca Althusser, devlet iktidarı ile devlet aygıtı arasında ayrıma giderek iktidarlar değişkenlik gösterirken baskı ve zor aygıtı niteliği taşıyan devlet aygıtının sabit kaldığı vurgusunu da yapmıştır (Althusser, 2000: 32).

Görüldüğü üzere Marksist anlayışa göre devlet, sınıf egemenliği kuramına² dayalı bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada vurgu yapılan sınıf egemenliği ise kapitalist devlette özel mülkiyetin korunması ile eş anlama gelmektedir. Kapitalizmde özel mülkiyet anlayışı yalnızca üretilen madde ve meta üretimi değil insanlar arasındaki toplumsal ilişkiyi üreten üretim ilişkilerini de kapsamaktadır (Sweezy, Baran ve Magdoff, 1975: 18-19). Bu bağlamda Althusser, kapitalist sistemin kendini yeniden üretmesini yani üretim ilişkilerinin yeniden üretimini, mevcut düzene itaat ve bağlılığı sağlamasını ideoloji vasıtasıyla gerçekleştirdiğini ileri sürmektedir. Althusser, ideolojii hapsoldüğü tinsel dünyadan yani fikirler dünyasından alarak somut olan eylem ve pratikler dünyasına getirmektedir. İdeoloji doğrudan hayatın her alanına nüfuz eden, kurum/aygıtlarda ve bunların pratiklerinde var olan, vücut bulan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır (Althusser, 2005: 121). İdeoloji, kapitalizmin içinde barındırdığı birbiri ile çatışan çeşitli tabakalarına toplumsal ve tarihsel bütünlük sağlayan, toplumsal formasyondaki karmaşık iş tasnifini gerçekleştirerek sınıf egemenliğine dayalı yapıyı meşrulaştıran, esnek ve dinamik yapıdır. Bu yapı sayesinde bireyler hiçbir zor ve baskıya maruz kalmadan, kendi iradeleri doğrultusunda mevcut düzene entegre ve adapte olurlar. İdeoloji aracılığıyla bireyler özneler haline getirilerek kapitalizm sistemine eklenir ve toplumsal dünyayı artık bu paradigmayla kavramaya başlarlar. Bu sistemde özneler toplumsal oluşumun nesnel yapı ve işlevlerinin taşıyıcılarıdır. (Swingewood, 1996: 125-127).

1.İdeoloji Nosyonun Tarihsel Serüveni

İdeolojinin kavramsal tarihine baktığımızda tanımı ve kullanımı noktasında bir konsensüs olmadığı görülmektedir. Bu nedenle ideoloji de sosyal bilimlerdeki diğer kavramlarla aynı kaderi paylaşmakta birden fazla tanıma ve bağlama konu olmaktadır. Bu durumu Mclellan ideolojiiyi sosyal bilimlerdeki en kaygan kavram şeklinde betimleyerek ifade etmiştir (Mclellan, 2005: 1). Bu kayganlık bazen öyle bir hal alır ki terim ortaya çıkış manasının zıttı ile bütünleşebilir. Özgül bir bilim olarak 'fikir bilimi' şeklinde tasvir edilen ideolojinin bilimsel anlayışa aykırılıkla özdeşleştirilmesi bu durumun somut örneklerinden biridir (Rehman, 2020: 25).İdeolojinin tarihsel serüvenine baktığımızda ilk akla gelen Tracy olsa da kökeni Bacon'a, Condillac ve Helvetius'a kadar dayanmaktadır. Bacon ideolojilerden söz etmese de idol adını verdiği kavramlardan söz etmektedir. İdol kavramı put ve ön yargı anlamına gelmektedir. Bunlar hem insanın doğasından hem de somut bireylerden oluşabilen gerçeği idrak edecek kanalları tıkayan yanlış kaynaklarıdır (Mannheim, 2002: 88). Bacon yanlış/çarpıtılmış düşüncelere karşı verdiği mücadele ile sağlıklı ve doğru düşünmenin önündeki engelleri kaldırmaya çalışmıştır (Bora, 2017: 84). Condillac'a göre insanların dünyayı algılamaları ve anlamlandırmaları zihin veya ruh ile değil dil yoluyla olmaktadır. Bilgimizi sistematikleştiren simgeler sistemi olarak ifade edilen dil ile dışarıdan gelen etki ve deneyler algılanır. Dil ne kadar rasyonel olarak çalışırsa doğru algılama da o derecede yüksek olacaktır. Helvetius da Condillac'ın teorisini bir adım daha ileri götürerek insanların ahlaki seviye, düşünce gücü, yetenek gibi yetilerinin oluşup gelişmesinde tecrübe ve dış etkenlere dikkat çekmiştir. Bu bağlamda en önemli faktör olarak eğitim sistemi ve onu oluşturan devlet politikası işaret edilmektedir.³ Dolayısıyla insanlar arasındaki gerek yetenek gerekse ahlaki farklılıklarının ve kötülüklerin bir numaralı aktörü devlettir (Mardin, 1992: 21-22).

Günümüzde ideoloji her ne kadar pejoratif bir bağlamda nesnel olmayan fikirler bütününe ifade ediyorsa da kavramın ortaya çıkışındaki ilk anlamı bunun tam karşıtı niteliğindedir. İdeoloji, ilk kez Destutt de Tracy tarafından 1796 yılında *Mémoire sur la faculté de penser* adlı eserinde ifade

² Sınıfların tarihsel bir gelişimin ürünü olduklarını kabul eden bu kuram, devleti hâkim sınıfların kendi egemenliklerinin sürekliliğini sağlayan ve garantörü olarak işlev gösteren bir araç olarak görmektedir (Sweezy, Baran ve Magdoff, 1975: 18).

³ Althusser'de devletin ideolojik aygıtlarında en önemli ve etkili ideolojik aygıtı eğitim sistemi, okul olarak ele almaktadır. Bunun sebebi olarak da insanların çocukluğundan yetişkinliği dahil olmak üzere üniversite eğitimine kadar haftanın 5-6 gününde 7-8 saat egemen iktidarın ideolojisine maruz kalmak gösterilmiştir.

edilmiştir. Tracy, ideoloji kavramını tanımlayıp ifade ederken Condillac, Bacon ve Descartes gibi isimlerden bilimsel anlayış ve metod konusunda etkilenmiş ve yararlanmıştır. Nitekim Descartes'tan etkilenerek bilginin analitik-tümdengelimli bir şemaya indirgenebilir olduğu anlayışını benimsemesi, Bacon'ın Novum Organum'undan hareketle insan ve doğa anlayışını yenilemek üzerine kurulu bilim mantığı bu duruma örnek gösterilebilir (Head, 1985: 26-28). "Duyumların ve fikirlerin analizi" ile psikoloji isimlendirmeleri önerilen bu davranış bilimine Tracy "bütün çalışmalarınızın amacı, etkilerin ve bunların pratik sonuçlarının bilgisidir" diyerek kendi kavramını önermiştir: "*ideologie, ou la science des idées*" (ideoloji veya fikirler bilimi). Pozitivist ve davranışçı bir sosyal bilim anlayışına sahip olması nedeniyle Tracy, önerdiği kavramın içeriğini etkiler ve sonuçlar bilgisi olarak tanımlanmıştır. Nitekim Tracy, ideolojinin Yunanca *eidos* ve *logos*'a dayanan etimolojik anlamından da hareketle sebepler hakkında hiçbir varsayımda bulunmadığını ifade etmiştir (Head, 1985: 31-32). Bu bağlamda Yunanca görsel imge anlamına gelen idelerden hareketle fikirlerin görme duyusuyla özel bir ilişkisi olduğunu öne süren Tracy, fikirlerin temel bileşenlerin ve bu bileşenlerin üstüne inşa edilen algıları araştırmak amacıyla analitik bir bilim olarak ideolojiyi tasarlamıştır (Rehman, 2020: 26). Sonuç olarak ideoloji, "idealar öğretisi" veya "fikirler/düşünceler bilimi" anlamında insanlara nesnel ve doğru düşünme olanağı veren bilim olarak tanımlanmıştır (Kazancı, 2006: 3 ; Bora, 2017: 84). Tracy, fikirlerin doğuştan gelmediğini fiziksel olarak duyularımız eşliğinde ortaya çıktığını ileri sürmüştür. Ayrıca Tracy, adil ve mutlu bir toplumun, doğa ile toplum arasındaki uyuşmanın ve toplumu düzeltmenin yolunun fikirlerin rasyonel bir yöntemle araştırılması ile yani ideoloji ile mümkün olacağını savunmuştur (McLellan, 2005: 6). İdeolojinin bu bağlamdan kopartılarak günümüzdeki olumsuz anlamını kazanması Napolyon döneminde gerçekleşmiştir. Aslında ilk başlarda ideologlara kendi felsefelerini yaymaları için fırsat veren kişi de Napolyon'dur. Buna karşın onun iktidarında dinî kurumlara verilen tavizler ve bu kurumlar tarafından desteklenmesi, despotik yönetim anlayışı gibi sebepler Napolyon'un ideologlarla ters düşmesine neden olmuştur. Ardından Napolyon, ideologları metafizikle uğraşan, değişik fikirlere sahip topluluk olarak kötü sıfatlarla nitelendirip alaycı/aşağılayıcı bir dil ile ele alınca ideoloji pejoratif anlam yüklü yolcuğuna başlamıştır (Mardin, 1992: 23).

İdeolojinin tarihsel serüvenine kısaca değindikten sonra onu tanımlamaya çalışalım. İdeolojiyi epistemoloji, sosyoloji, linguistik gibi farklı açılardan inceleyen Eagleton, ideolojinin birbiri ile bağdaşmayan hatta bazen çatışan sıklıkla kullanılan on altı farklı ideoloji tanımından bahsetmiştir. Bu bağlamdaki bazı ideoloji tanımları sıralanacak olursa Edward Shils'a göre, ideoloji, kapalı bir yapısı olup yeniliğe direnen, insanların duygularına hitap ederek yayılım gösteren, mutlak ve kesin bir şekilde tam bağlılık isteyen, inanç sistemi, görüş açısı, fikir hareketi ve programdır (Eagleton, 1996: 21 ; Mardin, 1992: 14). Mannheim'e göre ideoloji, geçmişten süregelen toplumsal düzenin meşrulaştırılması ve egemen/yönetici sınıfın çıkarlarının savunulmasıdır (Mannheim, 2002: 21)⁴. Alvin Gouldner göre "*insanların zihnine fitil sokan doktriner, dogmatik, yıkıcı, insanı insanlıktan çıkaran, yanlış, irrasyonel ve kuşkusuz 'aşırı' bilincin hükümranlığıdır*" (Aktaran: Eagleton, 1996: 22). McCarney ise ideolojiyi 'sınıf çıkarlarına hizmet eden düşünce' olarak tanımlar (Barret, 2004: 19). Bu bağlamda ideoloji tasvirlerini kategorize edecek olursak geniş ve dar kapsamlı olarak iki çatı altında toplanabilir. Geniş kapsamlı olarak ideolojiye ele aldığımızda, insan, toplum ya da toplumun herhangi bir birimi tarafından geliştirilen yine insana, topluma ve evrene dair bilişsel ve ahlaksal öğeler içeren inanç sistemidir. Buna karşın dar kapsamda ideoloji; belirli bir tarzda düşünmeyi ve hareket etmeyi sağlayan, destekleyen, haklı çıkaran ya da etkileyen düşünce, tutum ve inanç sistemi olarak ifade edilebilir (Ergil, 2015: 69). İdeoloji küçük bir gruba ya da kitleye has

⁴ Mannheim kısmi ve bütünlükçü ideoloji diye ideolojiyi ikiye ayırmaktadır. Genellikle bireyleri kapsayan kısmi ideoloji kavramı, karşı tarafın bazı düşünce ve fikirlerini görmezden gelme olarak tanımlanır. Bütünlükçü ideoloji ise salt bireyden ziyade grubu kapsayan kavramsal çerçevenin kendisini oluşturan yapı olarak tanımlanır. (Mannheim, 2002: 82).

inanç, değer, fikir bütünü olarak ortaya çıkıp yine bu çapta bir etkinlik gösterebileceği gibi ulus ya da uluslar düzeyinde de geniş çapta bir etkiye sahip olabilir. Dolayısıyla ideolojinin kapsayıcılığı, geçerliliği ve etkinliği zamana ve şartlara göre değişkenlik gösterebilir. Lakin bu değişkenliğe rağmen en kapsamlı ideoloji dünya görüşü' olarak adlandırılmaktadır. Bu görüş Mannheim tarafından tümel ideoloji olarak isimlendirilerek bu kapsamda nesnelere, kişiler, olaylar ve eylemlerin oluşumunu ve bunların arasındaki ilişki açıklanmaya çalışılmıştır (Ergil, 2015:69-70).

İdeolojinin tasvir çalışmaları ışığında kullanım alanlarına da değinecek olursak genellikle üç tema doğrultusunda kategorize edildiği görülmektedir. İlk kullanım alanı mevcut siyasi düzenin eleştirisini veya açıklamasını sunan, belirli bir sınıfa/gruba özgü inanç sistemi, dünya görüşüdür. İkinci kullanım alanı gerçekliğin yanlış fikir, imge, izlenimler ile maskelenerek yapay ve sahte bir gerçekliğin kabullendirilmesi yani yanlış bilinçtir. Bir başka deyişle hakikate ulaşma yolundan ziyade hakikatin oluşum ve üretim sürecidir. Üçüncü kullanım alanı ise normatif ve betimleyici olarak siyasi değişimin ele alınıp bu değişimin sınırlarının çizilmesidir (Heywood, 2016: 137 ; Fiske, 2003: 212; Mardin, 1992: 24 ; Mclellan, 2005: 9).

2. Marx'ta İdeoloji Kavramı

Althusser'de ideoloji kavramını ele almadan önce Marx'a ayrı bir pencere açmak gerekir. Çünkü kavram Marx'la birlikte önemli değişim/dönüşüme uğrayarak Marksizm ve Marksist yazarlar üzerinde dikkate değer etkiler bırakmıştır. Kavramın genellikle "yanlış bilinç, yanılsama, mistifikasyon, çarpıtma" gibi kelimelerle betimlenen bu dönüşümü hem ideolojinin genel tasvirleri arasında yerini almış hem de diğer Marksist düşünürler tarafından oldukça ilgi görmüştür. Öncelikle şunu belirtmek gerekir ki Marx hiçbir zaman 'yanlış bilinç' kavramını kullanmamıştır. Bu kavramın mucidi Engelstir⁵ (Mclellan, 2005: 20). Lakin Marx'ın ideoloji kavrayışının yanlış bilinçten tamamen bağımsız olduğu da söylenemez. Bu kavramın Marx'ın ideoloji tanımı ile özdeşleşmesi yalnızca Alman İdeolojisi adlı eserini baz alınmasından kaynaklanmaktadır. Marx'ta derli toplu bir ideoloji tanımı bulunmadığı için yapıtların geneline bakarak ideoloji anlayışını ele almak gerekmektedir. Bu bağlamda Barret, Marx'ın eserlerinden ve bu eserler üzerine yapılan yorumlardan hareketle ideoloji kavramına yönelik altı farklı yaklaşım ortaya koymuştur. Bu yaklaşımlardan bazıları ifade edilecek olursa ilki camera obscura metaforu ile açıkladığı ideoloji tanımıdır⁶. Marx camera obscura'nın nesnelere 180 derece açıyla baş aşağı bir şekilde gösterdiği gibi ideolojinin de tarihsel olarak oluşmuş maddi yaşam koşullarını aynı şekilde bir yanılsama ile gösterdiğini ifade etmiştir. Dolayısıyla ideoloji işçi sınıfının çıkarlarını yansıtan maddi koşulları tersinden bir yanılsama olarak gösterir ve işçi sınıfına çıkarlarının zıttını benimsetir. Böylelikle yanlış bilinç sayesinde işçi sınıfı ile egemen siyasi gücün çıkarları, istekleri özdeşleştirilmiş olur (Barret, 2004: 14). Marx ideolojiye başka bir yaklaşımında din, ahlak, metafiziğin yanı sıra ideolojilerin de bir tarihinin olmadığını, bilincin yaşamı değil yaşamın bilinci belirlediğini ifade ederek materyalist bir tutum takınır (Marx ve Engels, 1992: 42-43). Bu yaklaşımda din, ahlak, metafizik göndermeleri ile ideolojinin yetersiz ve çarpıtılmış bir dünya görüşü olduğu vurgusu yapılmaktadır (Barret, 2004: 16). Marx'ta karşılaştığımız bir başka ideoloji tasvirine göre, ideoloji egemen sınıfın düşünceleri ve bu düşünceler ile şekillenen yapıdır. Maddi üretim araçlarına sahip olan egemen sınıf zihinsel üretim araçlarını da elinde bulunduracağı için toplumdaki hâkim düşünce

⁵ Engels'in Mehring'e yazdığı mektuplarda bu kavrama rastlanmaktadır. Burada ideolojiyi Engels, düşünür olarak adlandırılan kişilerin bilinçli bir şekilde gerçekleştirdiğini sandığı aslında yanlış bilinçle yürüttüğü düşünce süreci olarak tanımlanır (Mclellan, 2005: 20).

⁶ "insanlar kendi kavrayışlarının, düşüncelerinin, vb. üreticileridirler -üretken güçlerinin ve en ileri biçimlerine kadar bu güçlere karşılık gelen karşılıklı ilişkileri nin belirli bir gelişimiyle kullanılan gerçek, aktif insanlar. Bilinç, bilinçli varoluştan başka bir şey asla olamaz ve insanların varoluşu, onların fiili yaşam süreçleridir. Eğer bütün ideolojide insanlar ve onların koşulları, camera obscura'daki gibi başaşağı görünüyorsa, bu görüngü, tıpkı nesnelere retina üzerinde ters durmaları o nesnelere fiziksel yaşam sürecinden kaynaklandığı gibi, insanların tarihsel yaşam sürecinden kaynaklanır" (Marx ve Engels, 1992: 42).

ve bilinç bu sınıf tarafından üretilmektedir (Marx ve Engels, 1992: 70). Bu bağlamda Alman ideolojisi adlı eserde ideolojiye yaklaşımdaki ortak bağlantı noktası toplumsal gerçeklikten kopuk yanlısalar, mistifikasyon veya eksik bilgi olarak ifade edilebilir (Purvis ve Hunt, 2014: 15).

Marx'ın gençlik dönemlerinden olgunluk dönemlerine doğru geçişte düşünce ve kavramlara yaklaşımında farklılıklar gözlemlenmektedir. Olgunluk dönemi olan *Kapital* adlı eserinde Marx, ideolojiyi meta fetişizmi kuramı ekseninde ele alıp açıklamaktadır. Marx'a göre meta, içinde barındırdığı özellikleri ile çeşitli türlerden insan ihtiyacını dolaylı ya da doğrudan gideren dışsal bir nesne/şeydir. Metanın değeri üretimi sırasındaki harcanan emek ile belirlenir (Marx, 2011: 49). Bir diğer kavram olan fetişizmi Marx, meta olarak emek ürünlerinin üretilmeye başlandığı andan itibaren onlara yapışıp bu üretimden ayrılmayan şey olarak tanımlar (Marx, 2011: 82-83). Meta fetişizmi kuramı ise iktisadi olan ile deneyim arasında kapitalist üretim işleyişi ile insan bilinci arasında dolaysız bir bağlantı kurmaya çalışır. Bu bağlamda ideolojinin bir bilinç meselesinden kapitalist sistemin günlük iktisadi işlemlerine evrildiği görülmektedir. Meta fetişizm, insanlar arasındaki doğal, gerçek ilişkileri meta/şeyler arasındaki yapay, gizemli ilişkiler gibi yansıtarak çeşitli ideolojik sonuç ve boyutlar doğurur.⁷ İdeoloji artık söylem, inanç ve üstyapının bir kurumu olmaktan ziyade kapitalist ekonominin kendisine ilişkin yanlış algılar üreten bir işleve sahiptir. Ayrıca ideoloji artık gerçekliğin zihinde ters çevrilip aktaran, gerçekte oldukları gibi göstermeyen bir kavram olmaktan çıkarak gerçek bir ters çevirmeyi yansıtan zihinle ilgili bir mesele haline gelmiştir. Kapitalde bahsedilen gerçeklik iki yüzü ve aldatıcı bir yapısı olmasından ötürü güvenilmez bir yapıya sahiptir. Var olan bu gerçeklikteki özü ortaya çıkarmak ise ancak ve yalnızca bilim ile gerçekleştirilebilir (Eagleton, 127-131, 135).

Marx'ın bazı eserlerinde yanlısama ve mistifikasyon, bazılarında din eleştirisi ve meta fetişizmi bazılarında da kapitalizmde bulunan diğer şeyleşme biçimlerinden hareketle ideoloji kavramını ele aldığı görülmektedir. Eserlerde ideolojiye yaklaşımın argümanlarda farklılıkların ortak noktasında eleştiri bulunur. Marx'ın ideolojiye yaklaşımı eleştirel bir kavrayış ve anlayışla gerçekleşmektedir (Barret, 2004: 35). Eleştirel ideoloji yaklaşımı toplumsal tecrübe ve bilgiyi tesis ederek mevcut yapının sınırlarını çizmektedir. Böylelikle toplumda baskı altındaki ya da tâbi kılınmış sınıf/grupların durum, şart ve deneyimlerini mistifikasyona uğratar. Bu nedenle de bu yaklaşım ideolojinin toplumsal etki veya sonuçlarına odaklanmaktadır (Purvis ve Hunt, 2014: 15). Sonuç olarak Marx'ın ideoloji yaklaşımları dağınık bir görünüm sergilese de kendinden sonra gelen yazar, düşünür vb. kişileri çeşitli ve farklı biçimlerde etkilemiştir. Bu doğrultuda Marx'ın ideoloji yaklaşımlarını Barret'ten hareketle kategorize edecek olursak; bazı kişiler ünlü metafor "camera obscura" yı, bazıları meta fetişizmi, bazılarının da Gramsci'yi müjdeleyen şeyleri⁸ tercih ettiği görülmektedir (Barret, 2004: 30).

3. Althusser: İdeoloji Kuramına Doğru

Klasik Marksist gelenekte devlet, kapitalist sömürü düzeninin devam etmesini (artık değer elde edilme süreci) sağlayan, yönetici/egemen sınıfların işçi sınıfı üzerindeki tahakküm ve egemenliklerinin garantörü olan bir 'baskı makinasıdır'. Bir aygıt olarak devlet, hukuki pratik gereklilikleri açısından zorunlu olarak varlığının tanındığı, polis, ordu, yönetim, mahkeme,

⁷ Öncelikle bu durum toplumdaki gerçek işleyişi metalar dolaşımının ardına gizleyerek emeğin toplumsal karakterini göz ardı etmektedir. Ardından meta fetişizm, toplumsal emeğin canlı, somut kolektif yapısını cansız, soyut şeyler arasında bir ilişkiye dönüştürerek toplumsal emeğin organik yapısını bozar. Meydana gelen bu bozulma toplum bütünlüğünü zedeler ve parçalar. Son olarak toplumun cansız metalar tarafından kuşatılması ve dönüştürülmesi toplumun insan ürünü olması algısına ket vurarak artık insanlar tarafından dönüştürülemez bir toplum yapısının oluşmasına neden olur (Eagleton, 1996: 127).

⁸ Gramsciye göre ideoloji kavramı genellikle birbirinden bağımsız ve farklı iki anlamda kullanılmaktadır. Bu tanımlardan ilkinde insanın yaşadığı zamanın kültürüyle şekillenen sınıfsal bir konumun içinde bulunup onun bir parçası olarak yaşadığını ve bilincin, sınırların gitgide ideoloji tarafından şekillendirildiği ileri sürülmüştür. Diğerinde ise gerçeğe karşı gösterilen yaygın bir tepki olduğu ifade edilmiştir (Lukacs, 1978: 149).

hapishane vb. gibi baskı aygıtları bulunan, baskı aracılığı ile müdahale ve yürütme gücüne haiz olan bir yönetimi temsil etmektedir (Althusser, 2000: 27-28). Althusser, Marksist devlet teorisinin özsel öğelerini açıklarken devlet iktidarı ile devlet aygıtı arasındaki ayrıma dikkat çekmektedir. Devlet iktidarı, sınıf veya sınıflar arası bir siyasal mücadele olarak ele alınmıştır. Bu siyasal mücadelede galip gelen sınıflar değişse de -hatta bu sınıf proletarya sınıfı dahi olsa- devlet aygıtının hiçbir zaman yerinden ayrılmadığı vurgusu yapılır. Bu ayrıma ve devlet aygıtının sabitliğine dikkat çektikten sonra Althusser, teoriye özgün katkısını sunarak devletin ideolojik aygıtlarından (DİA)⁹ bahsetmektedir. (Althusser, 2000: 30-32).

3.1.Devletin İdeolojik Aygıtları (DİA)

Marksist teoride devlet aygıtı Althusser'in baskı aygıtı dediği şeyle özdeştir. Bu bağlamda baskı aygıtları ve marksist teorideki devlet aygıtı, hükümet, yönetim, ordu, polis, mahkemeler, hapishaneleri kapsamaktadır. Devletin baskı aygıtları (DBA) tek bir yapı altında (devlet) örgütlenmiş olarak işler. Baskı aygıtlarının tümü kamu alanında yer almaktadır. Buna karşın DİA'ların büyük bölümü özel alanda bulunmakla birlikte bu aygıtları kamu alanında da görebilmek mümkündür. Bu bağlamda Althusser, dinî (kilise), öğretimsel (okullar), aile, hukuki¹⁰, siyasal, sendikal, haberleşme (basın, radyo, tv vs.) ve kültürel (spor, edebiyat vs.) DİA olmak üzere sekiz ayrı kategoriden bahseder. DBA ile DİA arasındaki en temel fark DBA baskı/zor kullanarak işlerken DİA aygıtları ideoloji kullanarak işlemesidir. Burada işlevsel farklılığa dikkat çekilerek öncelik sonralık durumu üzerinden bir ayrıma gidilir. Eğer işlevsel öncelik baskı/zor kullanımına verilmiş ikincil olarak ideoloji tercih edilmiş ise burada DBA bahsederiz. Bunun tam tersi durumda ise bahse konu olan DİA'lardır (Althusser, 2000: 32-35).

DİA'lardaki farklı alanlardaki çeşitlilik dağınık bir görünüme sebebiyet vermektedir. İşleyiş açısından birlik bu dağınık durumda nasıl gerçekleşmektedir? Tüm DİA'ların ortak bir paydada buluşup ona hizmet etmesini sağlayan etken ya da argüman nedir? Bu soruları sorduğumuzda devlet iktidarını ve baskı aygıtını elinde tutan yönetici sınıfın ideolojisi cevabını almaktayız. Tüm DİA'lar farklı şekillerde tezahür edip çeşitli şekillerde işlevsellik gösterebilir de hepsi aynı amaca yönelik işleyiş gösterirler. Böylelikle egemen/yönetici sınıfın ideolojisi benimsetilerek onun hegemonyası kurulmaktadır. Althusser'in de dediği gibi devlet iktidarına baskı aygıtları ile gelinebilir lakin iktidardaki süreklilik ancak DİA ile mümkündür. Dolayısıyla ideolojik olarak iktidarını benimsetemeyen, hegemonyasını kuramayan yönetici sınıfların ömrü de o denli kısa olmaktadır (Althusser, 2000: 35-37).

3.2.İdeolojinin Oluşumu ve Özellikleri

3.2.1.İdeolojinin Tarihi Yoktur

Althusser ideoloji ile ilgili üç ana tez öne sürmektedir. Bunlardan ilki ideolojinin tarihi yoktur tezidir. Bu tezi Marx da ileri sürmüştür. Alman İdeolojisi adlı eserde pozitivist bir bağlamda ele alınan bu tez yanılısma, katıksız rüya, hiçlik anlamlarına gelmektedir. Bu bağlamda Althusser, Marx'ın "ideolojinin tarihi yoktur" savının negatif bir anlam içerdiğini, ele alındığı kapsam nedeniyle de ideolojinin kendi dışında, somut bireylerin tarihi olduğu yerde bir tarihe sahip olduğunu söylemektedir. Ayrıca Marx'ın kullandığı şekilde ideolojinin yalnızca kendine özgü bir tarihi yoktur. Bunun dışında kendi içinde bir tarih barındırmaktadır (Althusser, 2000: 48-49). Görüldüğü üzere Althusser kavramsal olarak Marx'tan esinlense de içerik ve yaklaşım olarak farklı bir yol izlemektedir.

Althusser, sınıfsal tavırlara ve çatışmalara dayalı, tikel ideoloji tanımlarının sınıfların tarihine dayandığını ifade ederek tümel olarak ele aldığı ideolojinin tarihinin olmadığını öne sürer. Freud'un

⁹ Bundan sonraki süreçte metin içinde devletin ideolojik aygıtlarına DİA, baskı aygıtlarına ise DBA denilecektir.

¹⁰ Hukuk DBA ile DİA'nın kesişim kümesinde yer almaktadır.

bilinçdışı kavramı ile kurduğu analogiden hareketle ideolojinin ebedi¹¹ olduğu ve tarihinin olmadığı dile getirilir (Althusser, 2000: 50). İdeoloji anlayışının bilinçdışı teorisi ile bağdaştırılması bu iki kavramın benzer hedeflere sahip olmasından kaynaklanmaktadır. İdeolojinin tarih dışı bir kavram olması da direkt olarak bilinçdışının ebediyetine karşılık gelmektedir. Dolayısıyla bilinçdışı ile ideoloji arasında organik bağ kurularak bilinçdışının ezeli ve ebediliği ideolojinin ezeli ve ebediliği ile ilişkilendirilir (Gillot, 2009: 71). Bu ilişki de Lacan üzerinden gerçekleştirilmektedir. Onun imgesel-sembolik kavramları Althusser'in çağırma/adlandırma kavramına esin kaynağı olmuştur (Bank, 2016: 19).

3.2.2.İdeoloji Hayali Tasarımdır

İdeoloji, bireylerin gerçek varoluş koşullarıyla aralarındaki hayalî ilişkilerini temsil eder. Buradaki önemli nokta gerçek varoluş koşullarının veya gerçek dünyanın temsil edilmediğidir. İdeolojide temsil edilen varoluş koşullarıyla kurulan ilişkidir. Bir başka ifadeyle ideoloji bireyin üretim ilişkileri ile üretim ilişkilerinden kaynaklanan diğer ilişkilerle kurmuş olduğu hayali bir tasarımdır (Althusser, 2000: 54). Althusser, ampirizme karşı çıktığı için deneye hazır bir sosyal gerçekliğin olmadığı kanaatindedir. Dolayısıyla insanların içinde buldukları varoluş koşullarının bilgisine haiz olmadıklarından bu koşullar onlara kapalı ve karanlıktır. Bu nedendir ki insanlar olmayan bu koşullarla ilişkilerini hayali bir biçimde yaşarlar (Hirst, 1984: 184). Dolayısıyla diyebiliriz ki ideoloji sayesinde egemen sınıf, işçi sınıfını kendi gerçekliğinden ve değerlerinden kopararak imgesel olarak tasarladığı bu ilişki bütününde kendi ideolojisini ve değerlerini benimsetmektedir.

Althusser, ideoloji ile ilgili başka bir tez daha ortaya atarak ideolojinin varoluşunun maddi olduğunu ileri sürer. Lakin bu maddilik Althusser'in deyimiyle bir kaldırım taşının maddiliği gibi değildir. İdeoloji DİA'larda bu aygıtların pratiklerinde ortaya çıkararak maddi bir görünüm kazanırlar. Manevi ve soyut bir varoluşa sahip olan fikirler, inançlar ve değerler son aşamada ideolojik bir aygıt tarafından tanımlanıp yine bu aygıtın pratiklerinde yer alarak somut ve maddi bir görünüme bürünürler. Bu bağlamda teoriden pratiğe ya da soyut, manevi zihinsel bir bilinç sürecinden maddi pratiğe doğru geçiş bulunmaktadır. Bu süreçten sonra ideoloji, maddi bir ideolojik aygıt içerisinde maddi kuralların düzenlediği yine maddi pratiklerde yani insanın maddi eylemlerinde belirmektedir¹². Sonuç olarak ideoloji pratik bir ideoloji aracılığıyla yine bir ideolojinin içinde tezahür eder. Aynı zamanda ideoloji özneler aracılığıyla özneler için vardır (Althusser, 2000: 55-60).

3.2.3.İdeoloji Bireyleri Özne Diye Adlandırır

İdeolojinin ontolojisi ve işlevselliği özne aracılığıyla gerçekleşmektedir. Özellikle burjuva ideolojisi içerisinde hukuk ideolojisinin ortaya çıkmasından beri bireyler doğası gereği bir özne olarak anılmaktadırlar. Somut bireylerin özne haline gelmesi ideoloji aracılığıyla olmuştur. Özne kategorisinin işleyişi ile her ideoloji somut bireyleri somut özneler olarak çağırır ve adlandırır. Gündelik hayattaki ilişkilerden, karşılaşma ve tanışma/tanımalardan hareketle ideoloji de çağırma/adlandırma ile somut bireyleri somut özneler haline dönüştürmektedir. Dolayısıyla ideolojinin var oluşu ile bireylerin özne olarak çağırılmaları ve adlandırılmaları aynı şeydir. Görüldüğü gibi özne ile ideoloji arasında karşılıklı bir etkileşim ve oluşturma, birbirini inşa etme durumu vardır. İdeoloji tarih dışı, her yeri kapsayan bir kavram olduğundan insan ya da özne de doğası gereği ideolojik hayvandır savı öne sürülmüştür (Althusser, 2000: 60-64).

¹¹ Ebedi sözcüğünü Althusser, tarihin tüm alanında biçimi değişmeden kalan, tarih aşırı olarak kullanmaktadır (Althusser, 2000: 50).

¹² Somut bir örnek üzerinden ifade edecek olursak İslam dinine inanan bir kişi camiye gider, namaz kılar, hacca gider, ellerini açıp dua eder vb. davranışlarda bulunur. İşte bu davranışlarla ideoloji maddi bir pratik olarak var olur. Dolayısıyla ideoloji inanç, fikir ve değerler doğrultusunda bunlara uygun şekilde sergilenen davranışlarda maddi bir pratik olarak tezahür eder.

İdeoloji tarih dışı olduğu gibi ebediliği ile de zaman dışıdır. Yani ideoloji her zaman diliminde zaten mevcuttur. Bu nedenle bireyleri her zaman özne olarak çağırılmış ve onları özne kategorisine sokmuştur. Buradan hareketle de diyebiliriz ki bireyler en başından beri her zaman zaten öznedirler. Bu durumu bir örnek üzerinden somutlaştıralım. Çocuk anne rahmine düştüğü andan itibaren ideolojik aygıtların tören ve kuralları ile kuşatılmıştır. Bu kuşatmaların ilki aile ideolojisi tarafından gerçekleştirilir. Çocuk daha doğmadan önce cinsiyeti, ona verilecek isim, kimliği, ailenin ve toplumun sahip olduğu değerler bütünü, yasa koyucu tarafından konulan kurallar vs. tarafından şekillenir. Görüldüğü üzere ideolojik aygıtlar çocuğu daha doğmadan önce çağırarak/adlandırmaktadır. Dolayısıyla çocuk daha doğmadan önce özne kategorisine girmektedir. Sonuç olarak insan ideolojik önceden seçim ve kuşatma ile her zaman zaten bir öznedir (Althusser, 2000: 65-67). Burada özne kavramına ayrı bir parantez açmak gereklidir. Zira Fransızca "sujet" İngilizce "subject" kelimelerine karşılık gelen özne kavramı çift anlama sahiptir. İlk anlamı özgür bir yapıya sahip olarak hareketlerinin müsebbibi ve bu hareketlerden sorumlu olan, inisiyatif alabilen bir varlığı simgelemektedir. İkinci anlamı da bağımlı, bağlı kılma bağlamında yalnızca boyun eğmekte özgürlüğü olan bunun dışındaki tüm özgürlüklerden mahrum, itaat eden ve tâbi olan özneyi ifade etmektedir (Althusser, 2000: 72). Özne kavramının bu karşıt çift anlamlılığı dolaylı da olsa ideolojinin diyalektik karakterini yansıtmaktadır. (Theborn, 1989: 22).

İdeolojinin özne kavramını oluşturmasından ve öznenin kendi yapısından hareketle Theborn, öznenin etken ve edilgen olmak üzere iki şekilde nitelendirme/nitelik sözcükleri ile bağlantısını açıklar. İdeoloji çağırma/adlandırma ile bireyleri niteleyerek toplumsal formasyon içinde belirli görev ve pozisyonlara uygun nitelik kazandırır. Ayrıca mevcut düzenin işleyişine itaat etmeyi sağlar. Bu öznenin edilgen olarak nitelendirme sürecine maruz kaldığı kısımdır. Öznenin aktif olarak etken bir şekilde nitelendirilmediği süreç ise faaliyet gösterdiği uygulama alanını değiştirme, dönüştürme ile gerçekleşmektedir. Burada bahse konu alan tâbi kılma ve nitelendirme süreci, toplumsal örgütlenmenin yeniden üretimini yani üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlaması açısından önemlidir. Bu bağlamda Theborn, tâbi kılma ve nitelik kazanmanın üç temel toplumsal işlevinden bahseder. Sorular üzerinden öznenin inşa edilme süreci ortaya koyulur. İlk olarak insanın varlığına, yaşadığı yere ve cinsiyetine yönelik sorular yöneltilir.¹³ Bu sorular ışığında insan var olan ile olmayanın gerçek ile doğrunun bilincine ulaşarak kimlik duygusu edinir. İkinci sesleniş biçimi arzu ve isteklerimizi denetim/kontrol altına alarak onları bir nevi evcilleştirerek normalleştirmeye çalışır. Bu sesleniş iyi, adil, haklı, hoş ve bunların karşıt anlamlarındaki kavramlara dair sorgulama ya da cevaplandırma ile olmaktadır. Üçüncü sesleniş ise imkanlı olan/olmayan nedir? sorusu üzerinden insan ontolojisine ilişkin değişen düşünce ve duyularımız ile umutların, korkuların, tutkuların belirli kalıplara sokularak biçimlendirilmesini ifade eder. Böylelikle ideolojik tâbi kılmanın ve nitelendirmenin temelleri de bu seslenme biçimleri üzerine kurulmuştur (Theborn, 1989: 22-24). İdeolojik aygıtlar tarafından varlık kazanan özneler bu aygıtların pratikleri doğrultusunda toplumsal formasyondaki görev/durum/yerlerine uygun şekilde bir hayat sürerler. Özneler kendi iradeleri doğrultusunda kendiliğinden bunu gerçekleştirir. Öznelerin koşulları benimsemesi ve ona uygun davranışı DİA'ları aracılığı ile olmaktadır. Mevcut düzen ve sisteme uymayı reddeden buna aykırı davranışlar sergileyen çok az bir kısım kötü öznelerde ise DBA devreye girmesi ile diğer öznelerle aynı davranışların sergilenmesi sağlanır (Althusser, 2000: 72).

3.3.Kapitalist Devlet Kuramında İdeolojinin Rolü

Kapitalist üretim koşullarının yeniden-üretimini sağlayan sistem, kâr üzerine inşa edilmiş olan kapitalist sömürü sistemidir. Bu sömürü sisteminin devam etmesi iş bölümüne bağlı olarak sınıflı toplum yapısının kendini yeniden üretmesi ile gerçekleşmektedir (Althusser, 2005: 12). Bu noktada da toplumsal formasyonun kavranması bu yapıyı anlamak açısından fayda sağlayacaktır. Bu doğrultuda ilk hareket noktası Marx'ın ifade ettiği gibi üretim tarzı üzerine odaklanmak olacaktır

¹³ Biz kimiz? Dünya nedir? Doğa, toplum, erkek ve kadınlar neye benzer?

(Althusser, 2005: 43). Toplumsal formasyon egemen üretim tarzından kaynaklanmaktadır. Üretim tarzı denilen kavram dar anlamda üretici güçler ve üretim ilişkilerinin birleşiminden oluşmaktadır (Althusser, 2005: 42-43). Üretici güçleri oluşturan makine ve emek gücünün nasıl üretildiği ve devamlılığının nasıl sağlandığı (emek gücü¹⁴ biyolojik olarak, makine ise üretim vs. ile) bilinmektedir. Kapitalist sistemde üretim ilişkilerinin yeniden üretilmesi ise ideoloji, baskı ve sömürü olmak üzere üç temel dayanak üzerine inşa edilir (Althusser, 2005: 12). Sınıflı toplumlarda sömürü üzerine kurulan üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde, üretim tarzı hem üretimin hem sömürünün hem de sınıfsal mücadelelerinin yeridir. Proleterya ile kapitalist sınıfın mücadelesi iktisadi bir mücadele olmanın yanı sıra ideolojik bir mücadeledir (Althusser, 2005: 75-76). Üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde DBA, sömürü düzeni, iktisadi saiklerin etkisi olsa da en önemli etki ve başat rol ideolojiye, dolayısıyla egemen sınıfın ideolojik aygıtlarına düşmektedir. Öyle ki egemen sınıfın ideolojisi bireylerin bilinçlerinden özel/kamusal alan fark etmeksizin yaşantılarına ve davranışlarına etkide bulunarak siyasi, felsefi, ahlaki, mesleki vs. tüm alanlardaki üretim ilişkilerinin yeniden üretimini sağlayabilmektedir¹⁵ (Althusser, 2005: 75-76). Bu bağlamda DİA'ları ana hedefleri doğrultusunda kendi eylem ve faaliyet alanlarında işlev göstererek üzerine düşen görevi yerine getirir. Örneğin; siyasal aygıt devletin siyasal ideolojisi ve yönetim şeklini benimsetirken, medya ve kültürel aygıt bu ideolojiyi destekleyici kavram ve argümanlarla bireylere benimsetmek için faaliyet gösterir. DİA içerisindeki başat rolde ise okul bulunmaktadır (Althusser, 2000: 43). Althusser, okula ayrı bir parantez açarak bu kapitalist sistemin sömürü düzenini işleten, toplumsal formasyon ve iş bölümünü sağlayıp yine bu yönde insanları niteliksel ve ahlaki olarak donatan bir aygıt olarak görür. Ayrıca okulun ideolojiden arındırılmış bir kurum olarak görülmesi, okula güvenilirlik kazanmış tarafsız bir ortam rolü/imajı yüklemiştir. Okul bu tarafsız imaj maskesi altında, bireylerin ideolojik olarak yönlendirilmeye ve işlenemeye en açık ve savunmasız dönemlerinde hâkim ideolojiyi aktarma noktasında haftanın 5-6 gününde 7-8 saat boyunca faaliyet göstermesi nedeniyle de egemen ideolojiyi her yönüyle bireye benimsetir. Dolayısıyla kendi rızası ve isteği doğrultusunda ama bunun farkında varmadan sömürülen kişilerle sömüren kişiler arasındaki bağın kurulmasında yani üretim ilişkilerinin yeniden üretiminde okul kilit bir rol oynar. Bu bağlamda bir toplum tasavvuru da okul ve onun tamamlayıcı eki niteliğinde olan aile DİA'sı ile gerçekleşmektedir (Althusser, 2000: 44-46). Sonuç olarak görülmektedir ki kapitalist devlet kuramında üretim ilişkilerinin yeniden üretimi ideoloji yoluyla üst yapı tarafından DİA kullanılarak sağlanmaktadır.

4.Sonuç

Althusser'in ideoloji teorisinin şekillenmesinde Freud (bilinçdışı kavramı), Spinoza, Lacan (ayna/çağırma metaforu), Marx (ideolojinin tarihi yoktur) ve Gramsci önemli etki ve katkılara sahiptir. Marksist filozoflardan etkilenen ve onların kuramlardan faydalanan Althusser'in klasik Marksist anlayıştan farkı ve özgünlüğü, ideolojiyi salt ekonomik pratiğin bir uzantısı olarak görmeyip onun sosyolojik, siyasi ve felsefi boyutunu da ele alarak ebedi olan¹⁶ maddi bir pratik şeklinde değerlendirmesidir. Burada dikkat edilmesi gereken husus ideolojinin maddi bir nesne olmaması farklı türlerdeki pratiklerde maddileşmesi, somutlaşmasıdır. İdeoloji ve öznenin oluşum sürecinden hareketle Althusser'in hümanizm, historizm, ampirizm, voluntarizmi reddettiği bunlara karşı çıktığı görülmektedir. Althusser'in tasvir ettiği şekliyle ideoloji her zaman ve her yerde var olan her şeyi kapsayan kendisinden kaçınılmaz bir yapıdır. Dolayısıyla Althusser'de ideoloji

¹⁴ Ücret de bu noktada emek gücünün yeniden üretimini sağlayan maddi bir araçtır. Ancak emek gücünün kapitalist sisteme entegre edilmesi ve nitelikli bir iş gücü olarak yeniden üretilmesi için biyolojik olarak üretimi ve ücret yetersizdir.

¹⁵ DİA'ya üretim ilişkilerinin yeniden üretimi için gerekli siyasal koşul ve ortamı sağlayan, bu çerçevede onları koruyan ve rahatça faaliyet gösterme imkânı sunan araç DBA'dır (Althusser, 2000: 39).

¹⁶ Buradaki ebedilik Althusser'in ifade ettiği gibi zamansal olarak her tarihe göre aşkın olan değil tarihi aşırı olan kastedilmiştir. Yani tarihin her aşamasında ve anında biçim değiştirmeden her daim orada var olan anlamında Freud'un bilinç dışı kavramını kullandığı bağlamda kullanarak ideoloji ebedileştirilmiştir (Althusser, 2000: 50).

Engels'in tarif ettiği yanlış bilinç veyahut Marx'ın ifade ettiği gibi mistifikasyon, sosyal gerçeklikten kopuk yanılısma ile bağdaşmamaktadır. Bu bağlamda ideoloji; karşılıklı (çifte) oluşturmayla öznenin içinde ve onun maddi pratiklerinde var olan aynı zamanda çağırma/adlandırma yoluyla mutlak özne ile bireyleri özne haline getiren, gerçek varoluş koşulları ile kurulmuş hayali ilişkiyi temsil etmektedir. Görüldüğü üzere ideolojideki tasarıma konu olan gerçek ilişkiler değil gerçek dünya ile kurulmuş hayali ilişkilerdir. Kurulan bu hayali ilişki sayesinde kapitalist devlet düzeninin değerleri ve kuralları işçi sınıfına benimsetilir. Mevcut sistemin çarkları bu hayali ilişki vasıtasıyla işlemektedir. Bu sistemin varlığı ve devamlılığı da ancak toplumsal formasyonun yani üretim koşullarının yeniden üretimi ile mümkündür. İdeolojinin işleyişi ve yapısı burada ortaya çıkmaktadır. Üretim araçlarını kontrol eden düşünsel üretim araçlarını da kontrol etmesi durumundan hareketle kapitalizmde özellikle devletin ideolojik aygıtları ile üretim araçlarının yeniden üretim ilişkisinin devamlılığını sağlayarak sistemin olağan döngüsü devam ettirilmiştir. Bu bağlamda emek gücünün nitelik kazanması, sisteme entegrasyonu ve itaati öğretimsel DİA'nın içinde yer alan okullar aracılığı ile sağlanmaktadır. Bu nedenle okul, Althusser'in ideolojisinde kilit bir role sahiptir. Ayrıca belirtmek gerekir ki üretim ilişkilerinin yeniden üretimi üstyapının pratikleri içinde gerçekleştiği için ideoloji de bir üstyapı ürünü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Althusser'in bir diğer katkısı klasik Marksist devlet yaklaşımındaki salt baskı ve zor kullanma aygıtı olarak kavranan monist yapıdaki devlet düşüncesinedir. Althusser, devletin ideolojik aygıtlarını, özelliklerini ve kullanım alanlarını ifade ederek düalist yapıda bir devlet formu ortaya koyar. Mevcut egemen iktidarın ve düzenin devam edebilmesi ancak bu ideolojik aygıtlar sayesinde gerçekleşmektedir. Bu durum DİA önemini anlamak açısından önemli bir ibaredir. Bu bağlamda bir diğer katkısı devlet iktidarı ile devlet aygıtının aynı kavramlar olmadığına dikkat çekmesidir. Nitekim devlet iktidarı dönemler içinde değişkenlik gösterirken -ki bu iktidar proleterya tarafından ele geçirilse bile- devlet aygıtı (baskı ve zor kullanma aracı) sabit kaldığı vurgulanmaktadır.

Theborn'dan hareketle Althusser ideoloji teorisinin önemini ifade edecek olursak; ideolojinin var oluşunu ve işleyişini öznenin oluşumu ile ilişkilendirip kavramsallaştırarak Marksist toplumsal kuramın psikodinamik ve psikanalizle birleştirilmesini sağlamıştır. Ayrıca soyut olarak kavranan ideolojiyi toplumdaki maddi pratiklerin içine yerleştiren çağırma/adlandırma süreci olarak ele alarak somut ve maddi bir varlık kazandırmıştır. Böylelikle fikir ya da düşüncelerin birleşimi olarak görülen geleneksel ideoloji kavrayışı ile bağlantıyı kesmiştir (Theborn,1989: 16). Dolayısıyla Althusser'in, ideolojinin işlevine odaklanması, ideoloji ile bilim arasında oldukça belirgin bir ayrım yapması ve insanları özerk bireyler/özneler yerine toplumsal rollerin taşıyıcıları olarak görmesi onu geleneksel ideoloji ve Marksist yaklaşımından ayırmaktadır (McLellan, 2005:34). Sonuç olarak diyebiliriz ki Althusser, alışlagelmiş Marksist düşüncenin dışına çıkarak ideolojiye farklı bir soluk ve bakış açısı getirmiş, özgün ve önemli katkılar sunarak özellikle ideoloji bağlamında onsuz bir ideoloji yazımına fırsat tanımamıştır.

Kaynakça

- Althusser, L. (2000). *İdeoloji ve devletin ideolojik aygıtları* (Yusuf Alp, Mahmut Özışık, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Althusser, L. (2005). *Yeniden üretim üzerine* (A. Işık Ergüden, Çev.). İstanbul: İthaki Yayınları.
- Bank, B. (2016). Althusser'in düşüncesinde toplum ve ideoloji. *Amme İdaresi Dergisi*, 49 (2). 1-38.
- Barrett, M. (2004). Marx'tan foucault'ya ideoloji (Ahmet Fethi, Çev.). Ankara: Doruk Yayıncılık.
- Bora, T. (2017). İdeoloji. *Siyaset kavramlar, kurumlar, süreçler* Yüksel Taşkın (Ed.), içinde (s. 83-104). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Burke, P. (2008). *Bilginin toplumsal tarihi* (Mete Tunçay, Çev.). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Caslin, T. (1993). Liberalizm, refah devleti, eleştiriler. *Devlet ve ekonomi*, Kemali Saybaşı (Ed.), (Mansur Akgün, Çev.). içinde (s. 290-316). İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Eagleton, T. (1996). *İdeoloji* (Muttalip Özcan, Çev.). İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- Ekici, E. (2017). Antonio gramsci ve louis althusser: hukuk ideolojisinin eleştirisi. *Marksist devlet ve hukuk teorisi*. Taner Yelkenci (Ed.), içinde (s.259-290). İstanbul: NotaBene Yayınları.
- Ergil, D. (2015). İdeoloji üzerine düşünceler . *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, 38(1), 69-95. Erişim Adresi: <https://dergipark.org.tr/tr/pub/ausbf/issue/3232/45026>
- Fiske, J. (2003). *İletişim çalışmalarına giriş* (Süleyman İrvan, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat.
- Gillot, P. (2009), *Althusser ve pisikanaliz* (Nami Başer, Çev.). Epos Yayınları, Ankara.
- Head, Brian W. (1985). *Ideology and social science: destutt de tracy and french liberalism*. Netherlands: Springer.
- Heywood, A. (2016). *Siyasetin ve uluslararası ilişkilerin temel kavramları* (Fahri Bakırcı, Çev.). Ankara: BB101 Yayınları.
- Hirst, P. (1984). İdeoloji üzerine: eleştirel ideoloji analizleri . *Althusser ve ideoloji teorisi*. William T. Bluhm, Bo Gustafsson (Ed.), (çev.:Canan Şahan), içinde (s.183-215). İstanbul: Kuram Yayınları.
- Kazancı, M. (2006). Althusser, ideoloji ve ideoloji ile ilgili son söz. (Althusser: the last word about ideology and ideology). *İstanbul Üniversitesi İletişim Fakültesi Dergisi*, 24, 1-20.
- Lukacs, G. (1978). *Birey ve toplum* (Veysel Atayman, Çev.). İstanbul: Günebakan Yayınları.
- Mannheim, K. (2002). *İdeoloji ve ütopya* (Mehmet Okyayuz, Çev.). Ankara: Epos Yayınları.
- Mardin, Ş. (1992). *İdeoloji*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Marx, K. (2011). *Kapital: ekonomi politığın eleştirisi cilt: 1* (Mehmet Selik, Nail Satlıgan, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap.
- Marx, K., Engels, F. (1992). *Alman ideolojisi* (Sevim Belli, Çev.). Ankara: Sol Yayınları.
- McLellan, D. (2005). *İdeoloji*. (Barış Yıldırım, Çev.). İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Purvis, T., Hunt, A. (2014). Söylem, ideoloji, söylem, ideoloji, söylem, ideoloji... (Simten Çoşar, Çev.). *Moment Dergi*, 1(1), 9-36.
- Rehmann, J. (2020). *İdeoloji kuramları yabancılaşma ve boyun eğme güçleri* (Şükrü Alpagut, Çev.). İstanbul: Yordam Kitap
- Sweezy, P., Baran, P., Magdoff, H. (1975). *Çağdaş kapitalizm bunalımı* (Yıldırım Koç, Çev.). Ankara: Bilgi Basımevi.
- Swingewood, A. (1996). *Kitle kültürü efsanesi* (Aykut Kansu, Çev.). Ankara: Bilim ve Sanat Yayınları.
- Therborn, G. (1989). *İktidarın ideolojisi ve ideolojinin iktidarı* (İrfan Cüre, Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yalvaç, F. (2005). Devlet ve ötesi: uluslararası ilişkilerde temel kavramlar. *Devlet*, Atilla Eralp (Ed.), içinde (s.15-51). İstanbul: İletişim Yayınları.